

بررسی و تحلیل تزیینات وابسته به معماری در خانه‌های دوران قاجار و پهلوی شهر اردبیل

مقاله پژوهشی (صفحه ۱۷۸-۱۵۸)

حبیب شهبازی شیران^۱، سید مهدی حسینی نیا^۲، فرزانه بالیده^۳

۱- دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل. (نویسنده مسئول)

۲- پژوهشگر پسادکتری گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل.

۳- کارشناس ارشد باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران.

DOI: 10.22077/NIA.2024.6788.1791

چکیده

بافت قدیم شهر اردبیل با توجه به دارابودن آثاری در حوزه معماری و شهرسازی اسلامی، یکی از مهم‌ترین موارد در زمینه مطالعات شهرسازی اسلامی است. یکی از عناصر اصلی باقی‌مانده از این بافت، خانه‌های تاریخی ارزشمندی بوده که در سال‌های اخیر تعدادی از آن‌ها طی طرح‌های عمران شهری و تغییر سبک زندگی و غیره، از بین رفته و یا تغییر شکل داده شده‌اند؛ بنابراین شناخت این بناها، به‌ویژه تزیینات آن‌ها، امری ضروری است تا شاید در جهت حفاظت و نگهداری این خانه‌ها اقدامات بیشتری صورت گیرد. به این منظور، هدف اصلی این پژوهش بررسی و مطالعه تزیینات وابسته به معماری در خانه‌های دوران قاجار و پهلوی شهر اردبیل و عوامل مؤثر بر این تزیینات بوده است. روش تحقیق در این پژوهش به صورت توصیفی-تحلیلی و روش جمع‌آوری یافته‌ها ترکیبی از دو شیوه میدانی و کتابخانه‌ای است. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش‌هاست: مهم‌ترین ویژگی تزیینات نما و سردر خانه‌های تاریخی شهر اردبیل چیست؟ چه ارتباطی بین تزیینات خانه‌ها و مؤلفه‌های فرهنگی، مذهبی و اجتماعی وجود دارد؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد در دوره قاجار فضاهای مهم مثل ورودی‌ها، نماهای اصلی و تالار اصلی (شاه‌نشین) خانه‌ها تزیین می‌شدند و در آن‌ها از انواع تزیینات شامل طرح‌های آجرکاری، گچ‌بری، مقرنس‌کاری، کتیبه‌نگاری، آئینه‌کاری، تزیینات چوبی، ارسی، قواره‌بری، نقاشی دیواری و غیره، بهره می‌گرفتند. سردر خانه‌های دوره قاجار به صورت سردری با مقیاس متوسط تا کوچک، دارای دری معمولاً دولته با دو کوبه بوده است. در بالای آن یک طرح آجری به صورت طاق‌نمای تزیینی کار شده است. همچنین تزیینات منفردی چون طرح‌های آجرکاری به شکل گل نیلوفر، نصب مجسمه‌های سنگی در دو قسمت ورودی و قرار دادن حلقه و کوبه، در تعدادی از خانه‌های این دوره نیز مشاهده می‌شود. در سردر خانه‌های دوره پهلوی از تزیینات کاسته شده و بیشتر در نمای ساختمان، معطوف شده است. در این دوره معمار کوشیده است انواع طرح‌های آجرکاری را به صورت ساده در پیشانی نماها به کار گیرد. همچنین وضعیت طبقات اجتماعی و فرهنگی با تزیینات خانه‌ها در ارتباط بوده است. الگوهای فرهنگی، مانند به‌کارگیری و نصب کوبه‌ها و حلقه‌ها، اصل نفوذپذیری بصری، با به‌کارگیری بازشوها، اصل محریمیت را به خوبی در خانه‌های سنتی شهر اردبیل نشان داده است؛ ولی در دوره پهلوی خانه‌ها از اصل محریمیت دور شدند. همچنین رتبه‌بندی اجتماعی و طبقاتی صاحب‌خانه‌ها، با تزییناتی پر تکلف و یا ساده نشان از وضعیت آن‌هاست.

واژه‌های کلیدی: اردبیل، خانه‌های تاریخی، دوره قاجار، دوره پهلوی اول، تزیینات خانه‌ها.

1- Email: Habibshahbazi35@gmail.com

2- Email: mehdihosseyni5518@uma.ac.ir

3- Email: farzaneh.balideh@ut.ac.ir

* مقاله‌ی حاضر مستخرج از طرح پژوهشی، تحت عنوان «بررسی و تحلیل تزیینات وابسته به معماری در خانه‌های دوران قاجار و پهلوی شهر اردبیل» در گروه باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی توسط مجری و همکار طرح به ترتیب دکتر حبیب شهبازی شیران و دکتر سید مهدی حسینی نیا، نگارش و تدوین شده است.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۷/۰۹ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۳/۱۲)

مقدمه

زیبایی و جلال معماری ایران، به‌ویژه پس از ورود اسلام، به تزیینات و هنرهای تزیینی آن بستگی دارد (کیانی، ۱۳۷۶: ۹). تزیینات معماری به شکل‌های مختلف در نماها، ورودی‌ها و قسمت‌های دیگر، از دیرباز در فضاهای داخلی و در ارتباط با عناصر و اجزای معماری بیان می‌شود (مؤمنی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۲۹). تزیینات را نمی‌توان از معماری جدا کرد؛ اما به‌مراتب نسبت به معماری، بیشتر می‌توان نشانه‌های تاریخی، هویت اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی را از آن دریافت کرد. در سرزمین ایران، تزیینات معماری در تمامی دوره‌های تاریخی، چه در عصر باستان و چه در دوره اسلامی، بیانگر اندیشه و ذوق مردمانی است که معیارهای هنر و زیبایی را فراگرفته‌اند (کیانی، ۱۳۹۲: ۱۶). تزیینات به‌کاررفته در هر دوره با توجه به امکانات آن زمان پیشرفت کرده است. این تزیینات شامل کوچک‌ترین اعضای معماری در ساده‌ترین شکل ممکن تا کلی‌ترین و عمده‌ترین بخش‌های معماری، مانند گنبد و شبستان با مصالح مختلف در شکل‌های هندسی یا انتزاعی زیبا با روش‌های گوناگون است (مکی‌نژاد، ۱۳۸۱: ۹۷). با توجه به اهمیت تزیینات معماری اسلامی، ضرورت شناسایی آن‌ها به‌ویژه خانه‌های تاریخی در هر یک از مناطق ایران ضروری است. خانه‌ها عموماً در مطالعات سیر تحولات تاریخی معماری و بافت شهری، با توجه به فراوانی بالای آن‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند. این ابنیه علاوه بر ارزش تاریخی، نشان‌دهنده سبک زندگی انسان‌ها، نگاه اجتماعی، فرهنگی و مذهبی و همچنین اعتقادات سازندگان و بانیان بر ساخت و تزیین آن‌ها بوده است. به همین دلیل شناخت تزیینات این نوع بناها اهمیت دارد. خانه‌هایی که در این پژوهش به بررسی تزیینات آن‌ها پرداخته شده، در شهر اردبیل قرار دارند. خانه‌های قدیمی زیادی در این شهر باقی نمانده و همه آن‌ها متعلق به قرون متأخر و عموماً شامل دوره قاجار و پهلوی است. بناهای محدودی از دوره پهلوی باقی مانده که بیشتر شامل ساختمان‌های آموزشی و حکومتی است. هم‌اکنون تعدادی از این ابنیه مرمت و نوساز شده‌اند و با تغییر کاربری، از انهدام کلی آن‌ها جلوگیری شده است و بقیه بناها یا تخریب شده‌اند یا در حال تخریب هستند.

بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد در تعدادی از این خانه‌ها تزیینات فاخری به کار رفته و همین امر باعث شده به بررسی و شناسایی و تحلیل آن‌ها پرداخته شود تا شاید از تخریبات بیشتر جلوگیری شود و در جهت حفاظت و نگهداری آن‌ها اقدامات بهتری انجام گیرد.

پرسش‌های پژوهش

مسئله اصلی این پژوهش، بررسی تزیینات و گونه‌شناسی نماها و سردر خانه‌های تاریخی شهر اردبیل در دوره قاجار و پهلوی است؛ بنابراین، پرسش پژوهش پیش‌رو را می‌توان این‌گونه مطرح کرد: ۱. تزیینات خانه‌های تاریخی دوره قاجار و پهلوی شهر اردبیل دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟ ۲. با توجه به مطالعه تزیینات خانه‌های تاریخی شهر اردبیل، چه ارتباطی بین مؤلفه‌های فرهنگی، مذهبی و اجتماعی و تزیینات خانه‌ها وجود دارد؟

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های انجام‌شده در موضوع مقاله حاضر از دو باب مطالعه تزیینات خانه‌های قاجاری و پهلوی در بیرون از منطقه مورد مطالعه و منطقه مورد مطالعه قابل بررسی است: مهم‌ترین مطالعه تزیینات خانه‌های قاجاری و پهلوی در خارج از محدوده مورد پژوهش به شرح زیر است:

شیخی و عباسی شوکت‌آباد (۱۴۰۰)، در مقاله «بررسی تزیینات آجرکاری در نمای بیرونی بناهای قاجار و پهلوی بیرجند» به بررسی فرم و نقش آجرکاری نمای بناهای قاجار و پهلوی بیرجند و عوامل تأثیرگذار اجتماعی بر آن پرداخته‌اند. شیخی و نجاری (۱۳۹۶)، در مقاله «مطالعه تزیینات نما و سردر خانه‌های تاریخی دوران قاجار و پهلوی در مشهد» تزیینات وابسته به معماری در خانه‌های محله‌های قدیمی این شهر در دوره قاجار و پهلوی را مورد بازشناسی قرار داده‌اند. سلیمی و همکاران (۱۳۹۸)، در مقاله «مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی اواخر عصر قاجار و دوره پهلوی شهر مهاباد» به بررسی ویژگی‌ها و انواع تزیینات به‌کاررفته در بناهای مسکونی ادوار مزبور در شهر مهاباد پرداخته‌اند. باغ‌شیخی (۱۴۰۰)، در مطالعه «تزیینات نمای بیرونی بناهای

تزیینی خانه‌های قاجاری شهر اردبیل، مطالعه موردی: خانه تاریخی حاج‌میرزا ابراهیم صادقی، به بررسی آرایه‌های به‌کاررفته در خانه تاریخی صادقی پرداخته و بیان داشته‌اند که این آرایه‌ها به شناسایی الگوی تزیینات دوره قاجاری در منطقه شمال غربی کمک می‌کند. با توجه به پیشینه مطالعاتی در این باره، باید گفت در پژوهش پیش‌رو به‌صورت جزئی به تزیینات خانه‌های تاریخی در ادوار موردبحث پرداخته شده و تأثیر مؤلفه‌های فرهنگی، مذهبی و اجتماعی نیز بر تزیینات خانه‌ها موردبحث و تحلیل قرار گرفته است.

روش پژوهش

رویکرد پژوهش از نظر بررسی تزیینات خانه‌ها، کیفی است. روش تحقیق حاضر توصیفی و تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات عمدتاً مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی است که اکثر داده‌های این پژوهش را شامل می‌شود. در پژوهش حاضر خانه‌های تاریخی شهر اردبیل که در آرشو میراث فرهنگی به ثبت رسیده و از نظر تاریخی متعلق به دوره قاجاریه و پهلوی هستند، از لحاظ نوع تزیینات موردبررسی قرار گرفته‌اند. تزیینات این بناها در قالب چند گروه مختلف توصیف و تحلیل شده‌اند. جامعه آماری پژوهش، خانه‌های تاریخی در محدوده بافت تاریخی شهر اردبیل و تعداد نمونه‌ها ۱۸ خانه تاریخی است که از لحاظ گونه‌شناسی تزیینات (آجرکاری، گچ‌بری، کتیبه‌نگاری، مقرنس‌کاری، نقاشی دیواری، آئینه‌کاری، ارسی، تزیینات چوبی، تزیینات سنگی، اشکال کوبه و حلقه) و همچنین در بخش دوم الگوهای فرهنگی، مذهبی و اجتماعی بر نوع تزیینات، مورد نقد و بررسی قرار گرفته است.

ویژگی‌های کلی معماری و تزیینی خانه‌های مناطق

کوهستانی

خانه‌های ساخته‌شده در نواحی کوهستانی به‌صورت حیاط‌دار مرکزی احداث می‌شدند؛ با این تفاوت که اتاق‌های واقع در سمت شمالی حیاط از سایر قسمت‌ها بزرگ‌تر و وسیع‌تر است و تالار یا اتاق اصلی نشیمن خانه در همین سمت واقع شده است. این روش به دلیل استفاده از نور خورشید و حرارت

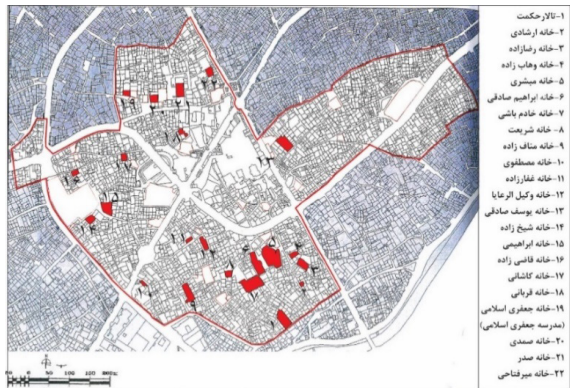
قاجاری شهرستان کاشان» تزیینات و گونه‌شناسی سردرهای بناهای تاریخی کاشان در دوره قاجار را موردبررسی قرار داده است. صدیقیان و سبزی (۱۳۹۵)، در مقاله «تزیینات به‌کاررفته در بناهای مسکونی دوره قاجاریه خوانسار» به بررسی ویژگی‌ها و انواع تزیینات به‌کاررفته در بناهای مسکونی دوره قاجاریه خوانسار پرداخته‌اند و مطالعات دیگری که در مناطق دیگر صورت گرفته است.

پژوهش‌های مرتبط با مبحث خانه‌های تاریخی شهر اردبیل نیز از دو جهت قابل‌بررسی است: ۱. در حوزه ثبتی خانه‌ها و همچنین طرح جامع بافت شهری و ۲. مطالعات پژوهشی درباره معماری بافت قدیم شهر اردبیل که در خلال آن‌ها درباره تزیینات خانه‌های بافت قدیم شهر اردبیل نیز اشاره‌ای شده است. مهم‌ترین مطالعات مبحث اول، شامل مطالعه سازمان بهسازی و نوسازی شهر اردبیل (۱۳۸۷) با عنوان «مطالعه برنامه راهبری حفظ و احیای بافت باارزش فرهنگی تاریخی شهر اردبیل»، انجام شده که در این طرح به بررسی بافت تاریخی شهر پرداخته شده و توصیف برخی از خانه‌ها در این طرح آمده است. یوسفی تذکری (۱۳۸۴)، در طرحی پژوهشی با عنوان «نگاهی به خانه‌های تاریخی اردبیل»، به توصیف انواع خانه‌های شاخص بافت تاریخی شهر پرداخته و همچنین با خانه‌های دوره معاصر و حال مقایسه کرده است. حسینی‌نیا (۱۳۹۹)، در رساله دکتری «بررسی و مطالعه بافت تاریخی معماری اسلامی شهر اردبیل»، به توصیف و تحلیل مشخصات بناهای باقی‌مانده در بافت تاریخی اسلامی شهر پرداخته و همچنین در تیتیر معرفی خانه‌ها، مختصری از تزیینات آن‌ها را نیز معرفی کرده است. حسینی‌نیا و همکاران (۱۳۹۹). در مقاله «گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی در بافت قدیم شهر اردبیل»، به معرفی و گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی این شهر پرداخته‌اند. جعفری و سلیمی (۱۳۹۷)، در مقاله «سیری بر نمود هویتی و تاریخی معماری سنتی شهر اردبیل و نمونه گسست‌های هویتی در معماری معاصر آن» به بررسی هویت معماری شهر اردبیل از دیدگاه اجتماعی، مذهبی و اقلیمی پرداخته و سعی بر برآورد راه‌های حصول این عناوین در گذشته و حال با استفاده از بناهای مسکونی برجای‌مانده دارد. کاظم‌پور و همکاران (۱۴۰۰)، در مقاله «بررسی آرایه‌های

که خانه‌های مورد بحث در آن‌ها قرار دارند، به شرح زیر است: محله اوچ‌دکان (سه‌دکان)، محله طوی، محله شیخ‌صفی، محله ارمنستان، محله پیرعبدالملک (نقشه ۱). در نقشه ۲ و جدول ۱، مهم‌ترین خانه‌های برجای مانده و ثبت شده در آرشیو میراث فرهنگی استان، به همراه پلان و مکان‌گزینی آن در بافت امروزی شهر آمده است.

نقشه ۱. محدوده محلات قدیمی شهر (آرشیو میراث فرهنگی استان اردبیل)

نقشه ۲. خانه‌های تاریخی ثبت شده در آرشیو میراث فرهنگی همراه با مکان‌گزینی آن‌ها در بافت تاریخی شهر اردبیل (آرشیو میراث فرهنگی با تغییرات کلی، نگارندگان، ۱۴۰۱).

آفتاب در زمستان است. در سایر قسمت‌های حیاط، انباری و فضاهایی مانند خدمه و یا سرویس‌های بهداشتی مورد استفاده قرار می‌گیرد. این خانه‌ها اغلب دارای زیرزمین یا سقف کوتاه در زیر قسمت زمستان‌نشین هستند که در تابستان به‌خاطر اینکه هوای آن نسبتاً خنک است. جهت سکونت اهل خانه است (قبادیانی، ۱۳۹۳: ۱۰۳). در خانه‌های این نواحی کف حیاط ساختمان‌ها یک الی یک و نیم متر پایین‌تر از پیاده‌رو است تا آب جاری در جوی‌ها و نهرها را بتوان به‌باغچه در حیاط و یا از انبار واقع در زیرزمین هدایت کرد. احجام مکعب و مکعب‌مستطیل، قطر زیاد دیوارها، بازشوهای نسبتاً کوچک، سقف کوتاه و ارتفاع تالارها و اتاق‌ها مشخصه خانه‌های مناطق کوهستانی است (همان: ۱۰۵ و ۱۰۴). مصالح خانه‌ها غالباً خشت و آجر و آهک بوده است؛ ولی پی خانه‌ها را همیشه با سنگ لاشه و آهک می‌گرفتند و نمای ساختمان را تا آزاره؛ یعنی تا زیر پنجره‌ها، با سنگ‌های حجاری شده و به بالا را، با آجر می‌ساختند و جرز آجرها را با گچ، بند می‌کشیدند (صفری، ۱۳۷۱: ۲۴۸).

ویژگی‌های بافت کهن و معرفی خانه‌ها در سیستم شهری شهر اردبیل

بافت شهری امروزی اردبیل به‌صورت شعاعی حلقوی است و از چند حلقه و تعدادی خیابان‌های شعاعی تشکیل شده است. محدوده‌ای که داخل اولین حلقه واقع شده است (رینگ مرکزی)؛ به‌طور عمده محدوده بافت قدیم اردبیل را شامل می‌شود. به‌طور کلی محلات اصلی قدیمی شهر که خوشه‌های عمده تشکیل‌دهنده بافت قدیم شهر هستند، عمدتاً در داخل محدوده بافت قدیم قرار گرفته‌اند (سازمان بهسازی و نوسازی شهر اردبیل، ۱۳۸۷: ۳۰). این محلات قدیمی شهر

جدول ۱. مهم‌ترین خانه‌های مورد مطالعه در این پژوهش (نگارندگان، ۱۴۰۱)

ردیف	نام خانه	آدرس	دوره تاریخی	ثبت میراث فرهنگی
۱	خانه خادم‌باشی	محله اوچ‌دکان، کوچه سرتیپ‌آباد	قاجار	*
۲	خانه شریعت	محله اوچ‌دکان، کوچه سرتیپ‌آباد	اواخر قاجار- پهلوی	*
۳	خانه آصف	خیابان امام‌خمینی، محله معمار، کوچه معمار یک، پلاک ۲۱	قاجار	*
۴	خانه مروج	خیابان سی‌متری، نرسیده به محله ارمنستان، پلاک ۲۰۵	قاجار	*

ردیف	نام خانه	آدرس	دوره تاریخی	ثبت میراث فرهنگی
۵	خانه وکیل (وکیل‌الرعايا)	میدان سرچشمه، کوچه طوی، ساختمان بنیاد ایران‌شناسی	قاجار	*
۶	خانه صادقی	محلہ اوچ‌دکان، کوچه سرتیپ، پلاک ۸	قاجار	*
۷	خانه میرفتاحی	میدان امام‌حسین، انتهای کوچه حسینی، پلاک ۵۲	قاجار	*
۸	خانه رضازاده	خیابان سی‌متری، محلہ اوچ‌دکان، موزه شهدا	اواخر قاجار	*
۹	خانه هاشم ابراهیمی	میدان سرچشمه، کوچه معصومین، ابتدای کوچه فخر	قاجار	*
۱۰	تالار حکمت	کوچه عارف، جنب مدرسه راهنمایی مفتح	قاجار	*
۱۱	خانه ارشادی	خیابان کاشانی، کوچه اوچ‌دکان، دفتر میراث‌فرهنگی	اواخر قاجار	*
۱۲	خانه علی منافزاده	میدان سرچشمه، کوی رحمانیه، حوزه هنری، پلاک ۱	پهلوی اول	*
۱۳	خانه آقازاده	کوچه اعتماد، پلاک‌های ۱۶ و ۲۲	قاجار	*
۱۴	خانه مصطفوی	سرچشمه، کوچه مدرس، پلاک ۱۰	قاجار	-
۱۵	مدرسه جعفر اسلامی	محلہ ارمستان	قاجار	*
۱۶	خانه اسماعیلیان	اردبیل، بالاتر از مسجد منصوریه، کوچه منصوریه	قاجار	-
۱۷	خانه مبشری	خیابان کاشانی، اوچ‌دکان، پلاک ۱۰۹	قاجار	*
۱۸	حسینیہ مجتهد	سرچشمه، کوچه رحمانیه، پلاک ۴۷	قاجار تا پهلوی	*

مشخصات خانه‌های شهر اردبیل در دوره قاجار و پهلوی

دوره قاجار: قدیمی‌ترین نمونه‌های خانه‌های ثبت‌شده در این شهر، متعلق به دوره قاجار بوده است. در این خانه‌ها حیاط نقش اصلی را داشته است که از طریق یک هشتی (غالب خانه‌ها) به داخل حیاط وارد می‌شدند و مجموعه‌ای از اتاق‌ها حول محور این حیاط قرار گرفته‌اند. در این دوره، اغلب جرزها و بخش‌های اصلی و نمای خانه‌ها را با آجر و سایر قسمت‌ها را از خشت می‌ساختند. دیوارهای باربر و جرزها، ضخیم‌تر از سایر دیوارها بودند و اتاق‌ها ب اساس ارزش و جایگاه خود در بنا، دارای ابعاد متفاوت از اتاق کوچک سهدری تا اتاق‌های بزرگ پنج و هفت‌دري ساخته می‌شدند. اتاق‌های مهم‌تر در امتداد محورهای تقارن اصلی بنا واقع می‌شدند و درها و پنجره‌ها از ابعاد هماهنگ به شکل چهارگوش برخوردار بودند. معماری ایران تا اوایل دوره قاجار کمابیش تحت تأثیر عوامل و پدیده‌های داخلی نوعی تطور و تحول کند و آرام و پیوسته داشت؛ اما در ادامه به تدریج تحت تأثیر گسترش روابط با کشورهای غربی، عناصر و آرایه‌های معماری اروپایی، همچون سرستون‌های تزئینی، سنتوری و سایر موارد تقلید شد (سلطان‌زاده، ۱۳۷۵: ۱۱۶). این تحول در آرایه‌های کاربردی و تزئینی معماری در برخی از خانه‌های سنتی این شهر مشهود است.

اواخر قاجار: در خانه‌های اواخر قاجار فضاهای خانه از پیچیدگی و تنوع دوره‌های قبل فارغ شده و کل حجم بنا در یک سمت ساخته می‌شود. تزئینات خانه‌ها معمولاً در فضای بیرونی و عمدتاً به صورت تزئینات آجری از نوع گره‌سازی ادامه می‌یابد. تناسبات، تقارن و سادگی در نما و پلان و کاهش سطح اعیانی نسبت به قبل را می‌توان از ویژگی‌های این دوره برشمرد. در این دوره استفاده از عناصر تزئینی، مانند ستون‌های آجری تزئینی و پله و راه‌پله و صعود به طبقه بالا اهمیت پیدا می‌کند. **دوره پهلوی:** در این دوره ساخت‌وساز بناهای اداری و آموزشی نسبت به خانه‌ها در شهر اردبیل افزایش پیدا می‌کند. پلان آن‌ها متفاوت و جدیدتر و دارای طبقات بیشتری نسبت به قبل هستند. فضای اندرونی تا حدودی محو می‌شود. ورود مستقیم به حیاط و ارتباط طبقه فوقانی از طریق پله‌هایی است که بلافاصله بعد از ورود به طبقه همکف ایجاد شده‌اند. ابعاد اتاق‌ها و تزئینات بناها به حداقل می‌رسد. تأکید بر تزئینات در نمای بیرونی ساختمان و در خط آسمان بنا اهمیت پیدا می‌کند.

تزئینات خانه‌های تاریخی شهر اردبیل

در این بخش تزئینات خانه‌های تاریخی اردبیل مورد بحث و تحلیل قرار می‌گیرد. جهت رسیدن به اهداف پژوهش، ابتدا

است؛ نقش گردان با قطعه‌های منحنی به کار برده می‌شود که قبل از عهد قاجار بیشتر به صورت پولکی و سینه‌کبکی به کار برده می‌شد (کیانی، ۱۳۷۸: ۵۸) و ۳. نمای آجری کورملات؛ این نوع طرح به این صورت است که نمای آجری کورملات با بندهای عمودی حذف می‌شود و در عرض به همه می‌چسبند (همان: ۷۰). تزیینات آجرکاری اصلی‌ترین تزیینات در همه خانه‌های تاریخی شهر اردبیل است. این تزیینات معمولاً به صورت گره‌کاری‌های هندسی است که در سردرها و نماهای بیرونی به کار رفته است. این طرح‌ها بیشتر به صورت گره‌های هندسی؛ شامل لوزی‌ها و طرح‌های خفته‌وراسته، قوس‌های تزیینی شامل کلیل پارتی، نقش گردان، رگ‌چین و غیره است. در جدول ۲، تصاویری از تزیینات آجری در تعدادی از خانه‌های تاریخی شهر اردبیل آمده است.

به معرفی و تحلیل تزیینات خانه‌های دوره قاجار و در ادامه به بررسی تزیینات خانه‌های دوره پهلوی پرداخته می‌شود. در قسمت دوم مؤلفه‌های فرهنگی و اجتماعی بر تزیینات خانه‌های شهر اردبیل مورد بررسی و تحلیل قرار خواهد گرفت. با توجه به بررسی‌های میدانی صورت گرفته توسط نگارندگان، تزیینات معماری بناهای عهد قاجار شهر اردبیل را در دسته‌های ذیل می‌توان تقسیم‌بندی کرد:

تزیینات آجرکاری در نمای خانه‌ها

در دوره قاجار چند نوع آجرکاری که خاص سبک معماری دوره قاجاریه بوده است، رواج پیدا می‌کند؛ از جمله: ۱. آجرهای تزئینی قالبی و تراش که در اندازه‌ها و شکل‌های مختلف هندسی و غیرهندسی به کار رفته‌اند (زمرشیدی، ۱۳۶۸: ۵۷)، ۲. قواره‌بری که در واقع یکی از شیوه‌های آجر تراش

جدول ۲. تصاویری از تزیینات آجری در تعدادی از خانه‌های تاریخی شهر اردبیل (نگارندگان، ۱۴۰۱)

ردیف	نوع آجرچینی	تصویر	ردیف	نوع آجرچینی	تصویر
۱	تزیین آجر به صورت ۱۳ رگه در خانه مجتهدزاده		۲	آجر تزیینی به شکل گل‌انداز در خانه صادقی	
۳	چیدن آجر در دیوار حیاط به صورت خفته‌وراسته در خانه خادم‌باشی		۴	قوس‌های تزیینی آجری در حیاط خانه خادم‌باشی	
۵	استفاده از آجر برای نوعی قوس تزیینی حیاط خانه خادم‌باشی		۶	تزیین آجری به صورت رخ‌بام در خانه مجتهدزاده	

تزیینات آجرکاری در سردر خانه‌ها

سردر خانه‌ها، جزئی از بنا بوده است. این سطح را در فضاهای ورودی خانه‌ها، به‌خصوص مکان‌های مهم تزیین می‌کردند و در آن از انواع تزیینات بهره می‌گرفتند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۹۵). در بازدیدی که از سردر بناهای برجای‌مانده به‌عمل آمده، مشخص شده این قسمت نسبت به مابقی قسمت‌های بنا،

دارای توجه بیشتری بوده و معمار سعی کرده است در این قسمت انواع تزیینات را به کار گیرد. در برخی از سردرها، روی درب‌ها، کوبه‌هایی نصب می‌کردند که دارای دو شکل متفاوت بود و هر کدام مخصوص زن و مرد برای کوبیدن در بود (همان: ۹۵). در خانه‌های دوره قاجار این فضا به صورت سردری با مقیاس متوسط یا کوچک

اوچ‌دکان؟) (جدول ۳، شکل ث). در خانه جعفری اسلامی، در دو سوی پله‌های ورودی به داخل خانه، دو مجسمه سنگی تعبیه شده است. برخی از سردر خانه‌ها (مصطفوی، مبشری و سردر از بین رفته خانه وکیل‌الرعیایا)، دارای فضای جلوخان با سقف کاربندی و با سکوه‌های سنگی در دو طرف بوده است (جدول ۳، شکل ج). در اواخر قاجار تا پایان دوره پهلوی، سردر خانه‌ها حالت سادگی پیدا می‌کند و معمولاً دارای دری چوبی است که در بالای آن، طاق آجری به صورت تزئینی کار گذاشته شده است. کتیبه‌های قرآنی و دعا و اسامی امامان معصوم در این گروه از سردرها خودنمایی می‌کند (جدول ۳).

دارای دری معمولاً دولته با دو کوبه بوده است. در بالای آن یک طرح آجری به صورت طاق‌نمای تزئینی آجری کار شده است (جدول ۳، شکل الف و ب). در برخی از خانه‌ها، این فضا معمولاً دارای ابهت بیشتری می‌شود که به نظر می‌رسد تحت تأثیر معماری ایرانی قدیم و یا معماری غربی قرار گرفته باشد؛ به‌گونه‌ای که در چند مورد دارای سردری با مقیاس بزرگ، دارای دو ستون آجری تزئینی در خانه مصطفوی (جدول ۳، شکل پ) و شکل سنتوری در خانه مبشری (جدول ۳، شکل ت) در دو طرف سردر می‌شود. در برخی دیگر از سردرها، بعضی از تزئینات پیش از اسلام، مانند گل نیلوفر به صورت طرح‌های آجرکاری جلوه‌گر می‌شود (خانه‌ای واقع در محله

جدول ۳. تصاویری از سردرهای خانه‌های بافت تاریخی اردبیل (نگارندگان، ۱۴۰۱)

ردیف	نوع آجرچینی	تصویر	ردیف	نوع آجرچینی	تصویر
۱	طرح آجری به صورت طاق‌نمای تزئینی		۲	طرح سنتوری آجری در نمای سردر	
۳	طرح آجری به صورت طاق‌نمای تزئینی		۴	طرح آجرکاری به شکل گل نیلوفر	
۵	سردری با مقیاس بزرگ، دارای دو ستون آجری تزئینی		۶	فضای جلوخان با سقف کاربندی و با سکوه‌های سنگی در دو طرف ورودی بنا (فضا از بین رفته است)	

تزئینات گچ‌بری

گچ‌بری نیز از جمله تزئیناتی است که در خانه‌های تاریخی شهر اردبیل به کار رفته است. این نوع تزئین به صورت مختلف در تعدادی از خانه‌های تاریخی شهر اردبیل به کار رفته است:

۱. به صورت طاق‌های تزئینی بالای تاقچه‌ها و پنجره‌ها و قاب‌بندی سقف و چراغ‌های روشنایی ۲. برای مقرنس و

قطاربندی، ۳. جهت نقاشی دیواری، ۴. جهت ساخت تاقچه (تصویر ۱ و ۲).

نشان دادن موقعیت اجتماعی و حفظ جایگاه و اعتبار خود، در تزئین ورودی‌ها و سواس و سلیقه خاصی به کار می‌بردند و از مواد و مصالح مرغوب و نقش‌ونگار بیشتری استفاده می‌کردند. سردر ورودی اکثر منازل دوره قاجار، تنها مکان آراسته‌شده‌ای بود که زیبایی آن از هر جا مشاهده می‌شد (محمدی و رجبی، ۱۳۸۹: ۲۱). در تعدادی از خانه‌های تاریخی شهر اردبیل، کتیبه‌ها در سردرها یا فضاهای داخلی خانه‌ها نگاشته شده است. در خانه تاریخی صادقی کتیبه‌هایی حاوی آیات ۲۵۵ تا ۲۵۷ سوره مبارکه بقره (آیه الکرسی)، با خط ثلث به شکل برجسته اجرا شده است. کتیبه‌ها در این مکان از نوع گچی بوده که زمینه خطوط با رنگ آبی پوشش داده شده است. این آیات مبارکه مذکور هم در تالار شاه‌نشین و هم در تالار ارسی مورد استفاده قرار گرفته است. همین نوع آیات در بناهای دیگر این شهر مثل خانه وکیل‌الرعا یا نیز دیده می‌شود. بنابراین، وجود این آیه مبارکه در اکثر خانه‌های قاجاری اردبیل، قابل تأمل و بررسی است و احتمالاً تأکید بر مضمون را به دنبال دارد (کاظم‌پور و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۴). در روایات شیعه و سنی آمده است که این آیه به منزله قله قرآن است و بزرگ‌ترین مقام را در میان آیات دارد. در این آیه شانزده مرتبه نام خداوند و صفات او مطرح شده است. به همین سبب آیه‌الکرسی را شعار و پیام توحید دانسته‌اند. همچنین مضمون آیه بر این نکته تأکید دارد که تنها سرپرست مؤمنان خداست و نسبت او به مؤمنان، نسبت خاص و ولایی است؛ بنابراین هر کس تحت ولایت خداوند قرار نگیرد، طاغوت بر او ولایت می‌یابد (Gharati, 1996: 416). با توجه به بازدیدی که از خانه‌های تاریخی شهر اردبیل به عمل آمده است، کتیبه‌نگاری‌هایی با نام الله، محمد، نام امامان شیعه، به‌ویژه اسامی علی(ع)، حسن(ع) و حسین(ع) و آیات قرآنی مثل؛ «نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَ فَتْحٌ قَرِيبٌ»، «نَا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا»، «يُدِّ اللَّهُ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ»، «نَادِ عَلِيًّا مَظْهَرَ الْعَجَائِبِ» و... و عباراتی هم به‌صورت دعا، بیشترین عباراتی بوده‌اند که در سردر و فضاهای داخلی خانه‌های دوره قاجار تا پهلوی شهر اردبیل به کار رفته است. لازم به ذکر است که استفاده از آیات قرآنی، بیشتر در داخل فضای خانه بوده است (جدول ۴).

تصویر ۱. مقرنس لانه‌زنبوری در داخل تالار (شاه‌نشین) سمت راست خانه صادقی (کاظم‌پور و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۴)

تصویر ۲. قطار بندی سقف در تالار حکمت (نگارندگان، ۱۴۰۱)

کتیبه‌نگاری

کتیبه، کلام الهی، عرفانی و معنوی است که منشأ آن قرآن و احادیث است؛ نماد و نشانه است؛ نماد درخواست هدایت‌گری بنده از خداست؛ نشان‌دهنده صراط مستقیم است و یاری‌کننده و محکم‌کننده دل مؤمن به سوی خداست؛ ذکر است و نمود عالی زیبایی در فرهنگ و هنر اسلامی. کتیبه‌های سردر منازل در دوره قاجار از اهمیت ویژه‌ای نزد مردم برخوردار بوده‌اند و می‌توان سیر و تحول دیگر هنرها را نیز در آن‌ها مشاهده کرد. در این دوره کتیبه‌های سردر منازل از تنوع زیادی برخوردار بودند و محتوای بسیاری از کتیبه‌ها براساس روایات و احادیث شیعه تعیین می‌شد. در این دوره محتوای اغلب کتیبه‌ها شامل اسمای الهی، آیات و سوره‌های قرآن، احادیث و اسمای متبرکه بوده است. در دوره قاجار سردر ورودی منازل ثروتمندان و اشراف، هماهنگ با رفتارهای جدید اجتماعی آنان ساخته و پرداخته شده است. آن‌ها برای

جدول ۴: نمونه‌هایی از کتیبه‌های به‌کاررفته در سردرها و فضاهای داخلی خانه‌های تاریخی اردبیل (نگارندگان، ۱۴۰۱)

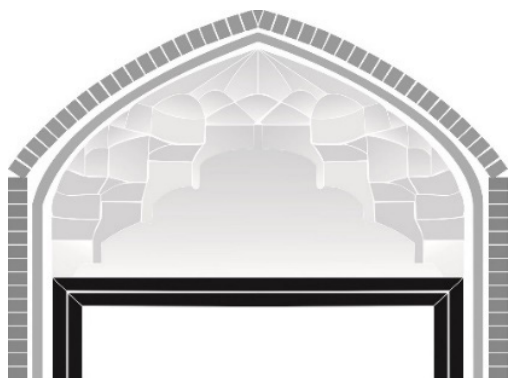
ردیف	مفهوم کتیبه	تصویر	ردیف	مفهوم کتیبه	تصویر
۱	آیه ۱ سوره فتح: «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا»		۳	آیه ۶۴ سوره یوسف: «فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ»	
۵	آیه ۱۰ سوره فتح: «يَذَلِّلَهُ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ»		۴	الله، محمد، علی	
۵	آیه ۶۴ سوره حج: «لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ»، در تالار شاه‌نشین خانه صادقی		۹	استفاده از اشعار فارسی در جناب رواق غربی شاه‌نشین خانه ابراهیمی	

مقرنس کاری

یکی از عناصر تزئینی در ساختار معماری ایرانی، مقرنس کاری است که از پیشینه کهنی برخوردار است. مقرنس نوعی تزئین حجمی و تاقچه‌بندی آذینی است که معمولاً در زیر سقف‌های گنبدی و یا در زیر گنبدها و نیم گنبدها استفاده می‌شود. در بناهای بزرگ به‌ویژه در کاخ‌ها و بخش‌های مختلف بناهای اسلامی (مدارس، مساجد و غیره)، استفاده از مقرنس رایج بوده است. این عنصر تزئینی در معماری دوره اسلامی بسیار رواج داشته است. به‌طوری‌که روی ایوان‌ها و درگاه‌های ورودی، بالای ایوان مساجد، بالای محراب مساجد، در زیر گلدسته‌های مناره‌ها و دیگر ابنیه استفاده می‌شود (لطفی، ۱۴۰۰: ۶). در تعدادی از خانه‌های قدیمی شهر اردبیل تزئینات مقرنس کاری در مکان‌هایی چون ورودی‌ها، داخل فضای تالار اصلی و یا بالای طاقچه‌ها آمده‌اند که معمولاً به‌صورت مصالح گچی است (تصویر ۳ و ۴).

تصویر ۳. تزئینات گیاهی همراه با مقرنس و آینه‌کاری در خانه حکمت (نگارندگان، ۱۴۰۱)

تصویر ۴. طرح مقرنس کاری در خانه صادقی (نگارندگان، ۱۴۰۰)

از قبیل نقوش هندسی، انسانی، حیوانی و گیاهی، منازل و اشیای بی‌جان دیده می‌شود. همچنین در نمونه دیگری در خانه ابراهیمی، فضای تالار اصلی با تزیینات گوناگونی آراسته شده که یکی از این تزیینات، نقاشی رنگ‌وروغن است که با نقوش گیاهی مزین شده است (تصاویر ۵ و ۶)

تصویر ۵. قسمتی از نقاشی‌های دیواری خانه وکیل (آرشبو بنیاد ایران‌شناسی اردبیل)

تصویر ۶. استفاده از تزیینات گیاهی همراه با خطوط نوشتاری در خانه ابراهیمی (نگارندگان، ۱۴۰۱)

به‌طور کلی نقاشی دیواری خانه صادقی را از نظر موضوعی می‌توان در سه گروه مورد بررسی قرار داد: ۱. نقش گلدان دسته‌دار به همراه گل‌های رز فرنگی، ۲. نقش پرندگان و جانوران. ۳. دورنمای مناظر طبیعی و اروپایی، سرستون‌هایی با برگ لوتوس و سبک نقوش اروپایی (کاظم‌پور و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۱). نقش گلدان از جمله نقوشی است که در تعدادی از خانه‌های تاریخی شهر اردبیل به کار رفته است. در نقاشی دیواری خانه صادقی، مجموعه‌ای از گل‌های رز فرنگی و غنچه همراه با ساقه‌های رونده در جهت عمودی درون گلدان قرار گرفته‌اند و در اطراف پایه گلدان نیز دو شاخه گل روییده

تزیینات گیاهی

آنچه را که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم از انواع گل‌ها، گیاهان و درختان طبیعی الهام گرفته شده باشد، نقوش گیاهی می‌نامند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۱: ۵). نقوش گل‌ها را می‌توان در دو گروه جای داد: ۱. نقوش گیاهان تجریدی و ۲. نقوش طبیعت‌گرایانه. نقش‌مایه‌های تجریدی، با شیوه‌ای متفاوت اجرا شده که شامل نقوش اسلیمی و ختایی است (همان: ۷۶). نقوش اسلیمی یکی از تزییناتی است که در خانه‌های تاریخی شهر اردبیل نسبت به سایر تزیینات گیاهی نمایان‌تر به کار رفته است. اسلیمی از گونه‌های بنیادین نگارگری در هنرهای تزیینی ایران است که دارای نگاره‌های پرپیچ‌وخم، مانند گیاهان و دیگر ریخت‌های بومی طبیعی است (رفیعی سرشکی و همکاران، ۱۳۸۷: ۶۷). تزیینات گیاهی در خانه‌های تاریخی شهر اردبیل همراه با گچ‌بری، ارسی، رنگ‌وروغن و طرح‌های آجرکاری آمده است. در ادامه پژوهش به این نوع تزیینات اشاره خواهد شد.

نقاشی دیواری

رواج نقاشی دیواری به‌ویژه در اواسط عصر قاجار، باعث شد دیوارنگاری به هنری عامه‌پسند تبدیل شود و برخلاف دوره‌های قبل، از انحصار و پشتیبانی دربار یا متمولین خارج شود و به‌مثابه یک تزئین عمومی و تا حد زیادی عامیانه، در فضاهای دیگر، چون خانه‌های اشخاص متوسط جامعه بروز کند (مدهوشیان‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۵: ۴۵۳۷). مقارن با سلطنت ناصرالدین‌شاه و بعد از آن، با پیدایش عکاسی، تأثیر واقع‌نمایی در نقاشی این دوره بیشتر شد و به‌تدریج نقاشی قاجار، به‌ویژه مقارن با انقلاب مشروطیت از انحصار دربار خارج شد و به توده‌های اجتماعی تسری یافت (حاتم، ۱۳۸۷: ۳۶). کاربرد نقاشی دیواری در تعدادی از خانه‌های شهر اردبیل، مثل خانه‌های وکیل‌الرعیای، ابراهیمی و صادقی دیده می‌شود؛ مثلاً در خانه وکیل‌الرعیای دیوارنگاره‌ای با نقاشی دیواری در کنار سایر تزیینات موجود در این بنا، جلوه خاصی به آن بخشیده است. این نقاشی‌های دیواری که امروزه بخش بیشتری از آن از بین رفته در قسمت تالار مرکزی یا شاه‌نشین خانه وکیل‌الرعیای به کار گرفته شده است. بر روی این نقاشی‌ها، تصاویر و نقوشی

اشاره می‌کند که در نزدیکی آتشکده‌ی بخارا مکان خاصی برای نگهداری طاووس‌ها اختصاص داده شده بود (Jorgensen, 1986: 131). در دوره‌ی اسلامی نیز این نقش در بسیاری از آثار هنری دیده می‌شود. در آثار هنری دوره قاجار این نقش نسبت به نقوش دیگر مورد توجه قرار می‌گیرد (کاظم‌پور و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۱).

دور نمای مناظر طبیعی و اروپایی نیز از دیگر نقوشی است که در تزیینات هنری خانه صادقی به کار رفته است. این نقوش با تأثیر شدیدی از نقاشی غرب تصویر شده به نحوی که به طرز مشخصی به نقاشی‌های رئالیستی نقاشان اروپایی شباهت دارد (مدهوشیان نژاد و عسکری الموت، ۱۳۹۵: ۸۴). همچنین در ازاره دیوار تالار شاه‌نشین ستون‌هایی با سرستون‌های زنگی شکل در فواصل یک متری به اجرا درآمده است که شباهت بسیاری به فرم کورنتی معماری یونان دارد. این سرستون کورنتی به رنگ لاجورد و برگ‌های کنگری آن به رنگ طلائی در ازاره تالار نقاشی شده است. این سرستون نمونه بارزی از حضور موضوعات غربی در نقاشی دیواری خانه‌های قاجاری به ویژه خانه تاریخی صادقی است (کاظم‌پور و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۳). همچنین در تالار حکمت (خانه حکمت)، در بخش تالار شاه‌نشین نیز نقش مناظر طبیعی و اروپایی به کار رفته است.

آیینه‌کاری

آیینه‌کاری، هنر ایجاد اشکال منظم در طرح‌ها و نقش‌های متنوع و قطعات کوچک و بزرگ آینه به منظور تزیین سطوح داخلی بنا است. حاصل این هنر ایجاد فضایی درخشان است که از بازتاب پی‌درپی نور در قطعات بی‌شمار آینه پدید می‌آید (علی‌آبادی و جمالیان، ۱۳۹۱: ۱۸). هنر آینه‌کاری شناخته شده در ایران مربوط به دوره صفوی است. بنابر مدارک موجود، گویا نخستین بار آینه در تزیین بنای دیوان خانه شاه طهماسب صفوی (۹۳۰-۹۸۴ ه.ق/ ۱۵۲۴-۱۵۷۶ م)، در قزوین به کار گرفته شده است (همان: ۱۱). دوره قاجار آیینه‌کاری به گونه‌ای محسوس از محدوده مکان مقدس و کاخ‌ها بیرون آمد و به صورت گسترده حتی در بعضی خانه‌های مسکونی و مراکز عمومی، چون تئاترها، رستوران‌ها، مهمان‌خانه‌ها، فروشگاه‌ها و آرامگاه خصوصی و جز آن به کار گرفته شد

است. نقش گلدان پر از گل در زمینه‌ای ساده به رنگ سفید و یا کرم به اجرا درآمده است تا از نظر بصری، خود نقش تأکید و جلوه بیشتری داشته باشد (همان: ۱۲) (تصویر ۷). همچنین مشابه این نقش با جزییات بیشتر، درون یک قاب محرابی در خانه ابراهیمی نیز ترسیم شده است (تصویر ۸).

تصویر ۷. نقش گلدان و تصویر بازسازی شده از آن، نقاشی دیواری تالار شاه‌نشین، خانه صادقی (کاظم‌پور و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۲)

تصویر ۸. نقش گلدان، نقاشی دیواری تالار شاه‌نشین، خانه ابراهیمی (نگارندگان، ۱۴۰۱)

در ارتباط با موضوع نقوش پرندگان و جانوران در تزیین خانه‌های تاریخی اردبیل که در حال حاضر موجود است باید از نقش پرندۀ طاووس یاد کرد. این نقش در بخش ازاره دیوار شاه‌نشین دیده می‌شود (همان: ۱۱). در آیین زرتشت، طاووس به‌مثابه مرغی مقدس مورد توجه بوده است. طبری در مورد آتشکده‌ها و معابد زرتشتی که تا قرن سوم هجری باقی بوده،

ارسی

در بیشتر خانه‌های دوره قاجار پنجره‌های ارسی، به‌خصوص در تالار اصلی خانه‌ها به کار رفته است. استفاده از ارسی در خانه‌ها، علاوه بر ورود نور به داخل ساختمان، دید رهگذاران به داخل ساختمان را از بین می‌برد. ارسی به‌عنوان یکی از تزیینات دارای کارکرد معمارانه در خانه‌های دوره قاجاریه مطرح بوده است (Nematgorgani, 2002: 319). پنجره‌های ارسی در تعدادی از خانه‌های تاریخی شهر اردبیل، مثل خانه صادقی، میرفتاحی، مجتهد، حکمت، خلیل‌زاده، وکیل‌الرعیایا، نوری زینال، تقوی، آصف، شیخ‌زاده، ارشادی، قاسمی‌نژاد، رضازاده، صمدی و آقازاده به کار رفته است و از لحاظ تاریخی به اوایل قاجار تا اواخر آن برمی‌گردد. ارسی‌های خانه‌های قاجار اردبیل در سه دوره قاجار، با وجود تشابهاتی در بخش جهت‌گیری و طرح و نقش، تمایزات فراوانی در استفاده از رنگ در شیشه ارسی‌ها و همچنین استفاده از نقوش گیاهی و اسمای الهی بر روی روکوب ارسی‌ها و شکل کلی‌شان دارند. با توجه به تشابهات و تفاوت‌های موجود ارسی‌ها، در اواخر این دوره استفاده از شیشه‌های رنگی و نقش‌ونگار و سایر هنرهای زینت‌بخش در ارسی‌ها کاهش یافته و تزیینات کمتر و ساده‌تر شده‌اند؛ در واقع کیفیت ارسی‌های قاجار در اردبیل، طی سه دوره؛ از اوایل تا اواخر این دوران سیری نزولی داشته است (بلالی اسکویی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۴۵۱۳۱). معمولاً این تزیین در نمای تالار اصلی خانه‌ها به کار رفته است. در جدول ۵، تعدادی از خانه‌های تاریخی شهر اردبیل که دارای تزیین ارسی بوده‌اند، نشان داده شده است.

(پوپ، ۱۳۵۵: ۴۰۱). بعدها هنر آینه‌کاری از محدوده بناهای مذهبی و قصرها فراتر رفت و به‌شکل بازتری در برخی از منازل مسکونی و اماکن عمومی راه یافت؛ به‌گونه‌ای که در برخی از خانه‌ها نمونه‌هایی از طرح‌های آینه‌کاری دیده می‌شود (حمزه‌لو: ۱۳۸۶: ۱۰۴). رایج‌ترین طرح‌ها در آینه‌کاری، طرح گره و شیوه گره‌سازی بوده و این طرح از دیدگاه گوناگونی شکل‌ها، تنوع کاربرد گسترده‌ای در تمام ساختمان‌های هنری ایران داشت (ساریخانی، ۱۳۸۱: ۶۵). در خانه وکیل‌الرعیایا و تالار حکمت، آینه‌کاری در قسمت‌های اندرونی خانه، به‌ویژه در تالار شاه‌نشین آن به کار گرفته شده است. این آینه‌کاری در زیر ورودی‌ها و طاق‌نماهای این تالار استفاده شده و معمولاً بر روی مقرنس‌های زیر طاق‌ها قرار داده شده است. هنرمند آینه‌کار، به‌وسیله قطعات مختلف آینه، روی مقرنس‌ها را به‌طور کامل پوشش داده و بدین‌طریق به بنا و نمای درونی آن جلوه و نورپردازی خاصی بخشیده است (تصویر ۹).

تصویر ۹. آینه‌کاری تالار مرکزی ورودی به زیرزمین (نگارندگان، ۱۴۰۱)

جدول ۵. ارسی‌های به‌کاررفته در تعدادی از خانه‌های تاریخی شهر اردبیل (نگارندگان، ۱۴۰۱)

ردیف	نوع ارسی	تصویر	ردیف	نوع ارسی	تصویر
۱	خانه وکیل‌الرعیایا: پنجره ارسی با شیشه‌های رنگین		۲	خانه صادقی: دارای پنجره ارسی سه‌دری و پنج‌دری با طرح اسلیمی و نیز تذهیب و کتیبه آیه‌الکرسی با خط نستعلیق	

ردیف	نوع ارسی	تصویر	ردیف	نوع ارسی	تصویر
۳	خانه میرفتاحی: اُرسی طرح اسلیمی با شیشه‌های الوان		۴	خانه مجتهدزاده: در سمت جنوب توسط سه پنجره اُرسی به حیاط بزرگ ارتباط پیدا می‌کند. ضلع شرقی تالار نیز توسط پنجره اُرسی زیبای دیگری به تالار کوچک‌تر راه پیدا می‌کند.	
۵	تالار حکمت: پنجره اُرسی دوازده‌دوری با شیشه‌های الوان و طرح خورشیدی		۶	خانه قاسم نژاد: اُرسی این بنا به لحاظ شکل کلی با تمامی ارسی‌های موجود در اردبیل تفاوت دارد و دارای چهارچوبی بیضی است.	
۷	خانه آصف: پنجره‌های اُرسی آن با نقوش اسلیمی و شیشه‌های رنگی تزئین شده است.		۸	خانه ارشادی: پنجره‌های اُرسی در قسمت شاه‌نشین، دارای طرح خورشیدی هستند.	
۹	خانه رضازاده: دارای پنجره ارسی ساده		۱۰	خانه اسماعیل بیگ: پنجره‌های اُرسی آن با نقوش اسلیمی و شیشه‌های رنگی تزئین شده‌اند.	

تزئینات چوبی

چوب یکی از مهم‌ترین مصالح به‌کاررفته در بناهای سنتی شهر اردبیل است و هم‌اکنون نیز در برخی از مناطق روستایی، از چوب برای سقف خانه‌ها و کاربردهای دیگر استفاده می‌کنند. کاربرد چوب علاوه بر سقف و کلاف‌بندی خانه‌ها، در نمای خانه‌ها در سه مورد به کار رفته است: ۱. به‌صورت ستون و سقف بناها و طاقچه‌ها، ۲. استفاده در در و پنجره‌ها و ۳. روکار جهت تزئین (در و پنجره، کمد‌های دیواری و نرده‌های راه‌پله‌ها و ستون‌ها) (تصویر ۱۰). در خانه صادقی از تزئینات چوبی جهت تزئین پنجره‌های ارسی استفاده شده که شامل انواع تزئینات، مانند قواره‌بری چوبی، گره‌چینی، پارچه‌بری، شبکه‌بری و آینه‌بری است (کاظم‌پور و همکاران، ۱۴۰۰: ۳) (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۰. کاربرد چوب هم به‌عنوان ستون، هم وسیله‌ای جهت تزئین در نمای بنا (نگارندگان، ۱۴۰۱)

تصویر ۱۱. پنجره ارسی تالار شاه‌نشین و تزئینات وابسته به آن (کاظم‌پور و همکاران، ۱۴۰۰: ۳)

قواره‌بری

تکنیک قواره‌بری نیز از تزئینات وابسته به معماری به شمار می‌آید. قواره‌بری، به معنای برش اشکال منحنی از چوب و آجر است. این هنر به دلیل اصالت طرح و نقش، تنوع و زیبایی نقوش و خصوصیات فنی، مانند استحکام و دوام و نیز نورپردازی خاصی که در ابنیه ایجاد می‌کند، در بسیاری از بناهای اواخر زندیه و قاجار مورد استفاده قرار گرفته است. همچنین در دوره قاجار، ساخت پنجره‌های ارسی با استفاده از تکنیک قواره‌بری از نوآوری‌های تزئینات وابسته به معماری به شمار می‌آید (Sultanzadeh, 1996: 32). از جمله نوآوری‌ها در تزئینات معماری، ساخت و تزئین انواع پنجره به شیوه قواره‌بری چوب است که علاوه بر تزئین بنا، از لحاظ فنی نیز دارای خصوصیات و شاخصه‌های منحصر به فردی است. براساس مشاهده نمونه‌های موجود، این گونه استنباط می‌شود که اولین آثار دارای تکنیک قواره‌بری، در دوره زندیه ساخته شده‌اند و بیشتر شامل قاب‌بندی‌هایی برای اجرای گره‌چینی چوب بوده‌اند؛ اما به تدریج در دوره قاجار، از هنری حاشیه‌ای، تبدیل به هنری مستقل شده‌اند و به‌طور آزاد در درها، پنجره‌ها و به‌خصوص ارسی‌ها دیده می‌شوند. هنر صنعت قواره‌بری چوب، از جمله هنرهای کاربردی و تزئینی است که شکوه و زیبایی خاصی به بناهای دوره قاجار (۱۲۰۹-۱۳۴۳ ه.ق.) بخشیده است و شاید بتوان آن را یکی از بارزترین تزئینات معماری این دوران، به واسطه کاربرد گسترده و تنوع نقوش و طرح‌های اجرا شده در ساخت و زینت‌بخشیدن به انواع درها، پنجره‌ها و ارسی‌ها دانست (کیانمهر و همکاران، ۱۳۹۴: ۸۵). در تعدادی از خانه‌های باقی‌مانده در بافت قدیم شهر اردبیل، تکنیک قواره‌بری در پنجره‌های ارسی و درها مورد استفاده قرار گرفته است. مهم‌ترین خانه‌های دارای این تزئین، خانه صادقی، ابراهیمی، اسماعیل‌بیگ، وکیل‌الرعیای، مجتهدزاده و مبهتری هستند.

مصالح سنگی

سنگ نیز یکی از مهم‌ترین مصالح به‌کاررفته در بناهای سنتی شهر اردبیل است. این استان از نظر اقلیم و آب‌وهوا، تحت تأثیر جریان هوای مرطوب اقیانوس اطلس و دریای مدیترانه است. وضعیت آب‌وهوایی و وضعیت جغرافیایی و کوهستانی بودن اردبیل، در سبک ساختمان‌سازی و به‌کارگیری نوع مصالح در بناها، تأثیر مستقیم دارد. بررسی بناهای تاریخی اردبیل نشان می‌دهد که در ساخت سایر بناها علاوه بر آجر، سنگ نیز یکی از مهم‌ترین مصالح ساختمانی به شمار می‌آمده که توسط معماران در بناها مورد استفاده قرار گرفته است. پی‌سازی با مصالح سنگی در بناهای سنتی شهر خودنمایی می‌کند. این اقدام با توجه به ریزش فراوان برف و باران در منطقه و برای جلوگیری از نفوذ رطوبت به کف بنا صورت می‌گیرد. این مصالح نیز مانند چوب در نمای بناها کاربرد فراوان داشته و علاوه بر پی‌سازی و دیوارچینی بنا، در چند بنا، هم به‌عنوان پایه ستون و هم به‌عنوان ستون سنگی استفاده شده است. همچنین در جلوخان خانه‌ها به‌عنوان سکو، حجاری روی سنگ (نمای خانه مشروطه) (تصویر ۱۲) و در بنایی مانند مدرسه جعفری اسلامی، به‌صورت دو مجسمه سنگی (تصویر ۱۳)، استفاده شده است.

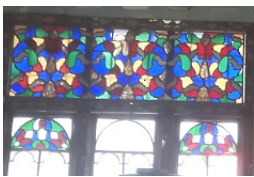

تصویر ۱۲. حجاری روی سنگ در نمای بنا (آرشو میراث‌فرهنگی استان اردبیل)

تصویر ۱۳. کاربردهای سنگ در نمای بنا (نگارندگان، ۱۴۰۱)

جدول ۶. پنجره‌های ارسی با تکنیک قواره‌بری در تعدادی از خانه‌های تاریخی شهر اردبیل (نگارندگان، ۱۴۰۱)

ردیف	تکنیک قواره‌بری	تصویر	ردیف	تکنیک قواره‌بری	تصویر
۱	خانه صادقی: تزیین گیاهی (گل لاله، بته‌جقه، ترنج و غیره)		۳	خانه اسماعیل‌بیگ: قواره‌بری با نقوش اسلیمی و بته‌جقه	
۳	خانه ابراهیمی: طرح خورشیدی و نقوش هندسی گره‌ای		۴	خانه وکیل‌الرعايا: قواره‌بری با نقوش گیاهی و نقش بته‌جقه	
۵	خانه مشیری: تزیین قواره‌بری با نقوش گیاهی		۶	خانه جعفری اسلامی: قواره‌بری با نقش بته‌جقه	

کوبه و حلقه

یکی از مواردی که در بحث حریم خانه‌های تاریخی شهر اردبیل، دارای اهمیت بوده، استفاده از کوبه و حلقه در نمای ورودی خانه بوده است. در برخی از سردرها، روی درب‌ها، کوبه‌ها و حلقه‌هایی نصب می‌کردند که دارای دو شکل متفاوت بود و هر کدام مخصوص زن و مرد برای کوبیدن در بود. شکل کوبه‌ها و حلقه‌های مردان و زنان به دو صورت و با صدای متفاوت از یکدیگر روی در نصب شده است (تصاویر ۱۴ و ۱۵).

تصویر ۱۵. نصب حلقه و کوبه برای کوبیدن در (نگارندگان، ۱۴۰۱).

تصویر ۱۴. نصب حلقه و کوبه (نگارندگان، ۱۴۰۱)

تزیینات خانه‌ها در بناهای دوره پهلوی

در ادامه، تزیینات به‌کاررفته در خانه‌های شهر اردبیل در دوره پهلوی تحلیل می‌شود. لازم به ذکر است، تعدادی از خانه‌های شهر اردبیل از لحاظ تاریخ‌گذاری به دوره قاجار می‌رسند؛ ولی در زمان پهلوی در قسمت تزیینات تغییراتی داده شده است؛ مثلاً در این دوره ارسی‌های دوره قاجار جای خود را به نماهای حیاطدار با پنجره‌های چوبی داده است (خانه شریعت). به همین دلیل در تحلیل این خانه‌ها به این مورد توجه می‌شود. به تدریج با گذر زمان سطح تزیینات در

تصویر ۱۸. نمای بنا با استفاده از پنجره‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۱)

تصویر ۱۹. نمای بنا با استفاده از پنجره‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۱)

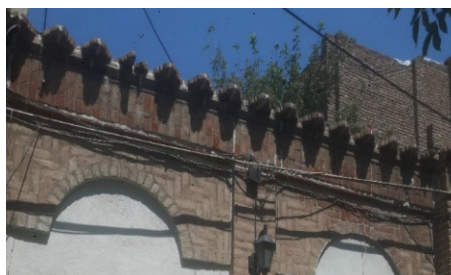
تبیین الگوهای فرهنگی، مذهبی و اجتماعی بر تزیینات خانه‌های تاریخی شهر اردبیل بررسی مؤلفه‌های فرهنگی و مذهبی

در این قسمت رابطه بین مؤلفه‌های فرهنگی و مذهبی با تزیینات خانه‌های تاریخی شهر اردبیل مورد بررسی خواهد گرفت. تعامل بین معماری با فرهنگ به معنای تأثیرگذاری دوسویه این مقوله در یکدیگر است. معماری به عنوان یک هنر اصیل و یک پدیده مهم اجتماعی به طور مستقیم از فرهنگ نشأت گرفته و تأثیر متقابل بر آن می‌گذارد. معماری یک تبلور آشکار از تفکرات انسان در ارتباط با فضا و ارزش‌های فرهنگی است. به همین دلیل است که شیوه معماری در هر دوره انعکاس شفاف از فرهنگ و هنر آن دوره محسوب می‌شود و متناسب با تحولات در سایر جنبه‌های زندگی و هنر آن جامعه تغییر می‌کند (منصوری و ثفی اصل، ۱۳۹۹: ۲۷۰). براساس یادداشت‌های راپورت، سنت‌های مردمی به طور مستقیم یا ناخودآگاه در شکل فیزیکی فرهنگ، نیازها و ارزش‌های هر قوم تجلی می‌یابد (۱۹۶۹: ۲). الگوهای فرهنگی و اجتماعی بر تزیینات خانه‌ها تأثیر بسزایی داشته است که ریشه‌های آن را باید در نگرش اجتماعی و فرهنگی انسان‌ها جست‌وجو کرد.

خانه‌ها محدودتر شده و بیشتر به صورت تزیینات آجری و به شکل گره‌کاری‌های هندسی در نمای حیاط خانه‌ها اکتفا شده است. در اواخر قاجار تا پایان دوره پهلوی، سردر خانه‌ها حالت ساده پیدا می‌کند و معمولاً دارای دری چوبی است که در بالای آن طاق آجری به صورت تزیینی کار گذاشته شده است.

تزیینات آجرکاری در نما در بناهای دوره پهلوی

در دوره پهلوی اول، تزیینات به خصوص تزیینات آجرکاری، به صورت قوس‌های آجری در بالای ورودی‌ها، پنجره‌ها و همچنین تاج‌های سنگی بر روی قوس‌هاست. همچنین تزیین هره‌چینی در نمای بیرونی بناها زیاد می‌شود. معمولاً در این دوره معمار سعی دارد انواع طرح‌های آجرکاری را به صورت ساده در پیشانی نماها به کار گیرد (تصاویر ۱۶ و ۱۷).

تصویر ۱۶. قوس‌های تزیینی با استفاده از آجر (نگارندگان، ۱۴۰۱)

تصویر ۱۷. قوس‌های آجری بالای پنجره‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۱).

چوب در نماهای بناهای دوره پهلوی

در این دوره کاربرد چوب بیشتر برای ساخت در، پنجره و نماهاست. تزیینات ارسی جای خود را به تعدادی پنجره در نماها داده؛ همچنین از چوب در سقف و کلاف‌بندی خانه‌ها استفاده شده است (تصاویر ۱۸ و ۱۹).

به‌خوبی اصل محرمیت در خانه‌ها را نشان داده است. همچنین نصب حلقه و کوبه یکی از مواردی است که در خانه‌های این شهر مشهود بوده است. در سرزمین‌های اسلامی راه‌حل‌های گوناگونی برای اعلام خبر به ساکنین خانه اندیشیده شده که یکی از آن‌ها همین کاربرد حلقه و کوبه است. شکل حلقه‌های مردان و زنان در خانه‌های شهر اردبیل به دو صورت و با صدای متفاوت از یکدیگر روی در نصب شده است؛ ولی در دوره پهلوی حوزه‌های اندرونی و بیرونی با هم تلفیق شده‌اند و به‌صورت بیرونی درآمده‌اند و به‌دنبال آن، خانه‌ها از اصل محرمیت دور شده‌اند (محمدحسینی و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۰)؛ همچنین مواردی چون تزیینات آئینه‌کاری در خانه‌ها و استفاده از کتیبه‌های مذهبی و قرآنی، اسامی امامان، اسامی الهی و... در سردر و داخل خانه‌ها، وجوه مذهبی ساکنان خانه‌ها را بیان می‌کند.

یکی از وجوه فرهنگ‌شناسی که در ساخت خانه‌های قدیمی نمود پیدا کرده؛ اصل محرمیت است. این اصل به‌عنوان یکی از طرفین، بر تمامی شئون زندگی به بهترین وجه در تمامی بناهای بزرگ تا خانه‌های مسکونی و از فضاهای عمومی شهری تا فضاهای عمومی و خصوصی در مناطق مختلف کشور به کار گرفته می‌شود (غفوریان و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۲۱۱). همین عامل حفظ حریم شخصی و محدوده آن، بر معماری به‌صورت ضوابط فرهنگی اجتماعی مؤثر بوده و باعث ظهور مراتب تسلسل فضایی در معماری مسکونی شده است (خاکپور و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰). یکی از شهرهایی که این اصل فرهنگی و اجتماعی در ابنیه سنتی آن رعایت شده، خانه‌های سنتی در بافت قدیمی شهر اردبیل است. تزییناتی که در خانه‌های تاریخی شهر اردبیل به کار رفته؛ مثل نصب کوبه و حلقه و اصل نفوذپذیری بصری (پنجره‌های ارسی)،

جدول ۷. وجوه اصل محرمیت در قسمت‌های خانه و مشخصات فضای به‌کاررفته (حسینی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۰۲)

تصویر	مشخصات فضای به‌کاررفته	وجوه اصل محرمیت در قسمت‌های خانه
	نصب حلقه و کوبه‌ها به‌صورت جداگانه برای تفکیک زنان و مردان هنگام در زدن	نصب کوبه و حلقه
	علاوه بر ورود نور به داخل ساختمان، دید رهگذاران به داخل ساختمان را از بین می‌برد.	اصل نفوذپذیری بصری به‌صورت پنجره‌های ارسی
	استفاده از قطعات مختلف آئینه در زیر مقرنس‌ها و یا طاق‌ها	استفاده از آئینه‌کاری
	معمولاً در سردر خانه‌ها به کار رفته است.	به‌کاربردن انواع کتیبه‌های مذهبی در سردر و داخل خانه‌ها

این پژوهش به منظور حفاظت از هویت معماری شهر اردبیل، انواع تزیینات این خانه‌ها مورد توجه قرار گرفت. این خانه‌ها از لحاظ تاریخی متعلق به قرون متأخر و عموماً شامل دوره قاجار و پهلوی هستند. در پاسخ به سؤالات این پژوهش باید گفت که مهم‌ترین ویژگی تزیینات خانه‌ها را باید در سردرها، نماهای داخلی (به ویژه فضای اصلی خانه) و حیاط خانه‌ها جست‌وجو کرد. در دوره قاجار تزیینات به کاررفته به شکل‌های آجرکاری در نماها و سردرها، کتیبه‌نگاری، مقرنس‌کاری، تزیینات گیاهی، نقاشی دیواری، آئینه‌کاری، پنجره‌های ارسی، مصالح چوب، تزیین روی سنگ، حلقه و کوبه و در دوره پهلوی مهم‌ترین تزیینات خانه‌ها، تزیینات آجرکاری و تزییناتی به صورت گیاهی و هندسی روی مصالح چوب (اغلب روی کمدها و نرده‌های چوبی راه‌پله‌ها) به کاررفته است. یکی از مهم‌ترین مکان‌هایی که تزیینات خانه‌ها در آن خودنمایی می‌کند، سردر خانه‌هاست. سردر خانه‌های دوره قاجار به صورت سردری با مقیاس متوسط یا کوچک (در تعدادی به صورت بزرگ)، دارای دری معمولاً دولته با دو کوبه بوده است. در بالای آن، یک طرح آجری به صورت طاق‌نمای تزیینی کار شده است. تزیینات منفردی چون طرح‌های آجرکاری به شکل گل نیلوفر، مجسمه سنگی در دو قسمت ورودی، حلقه و کوبه و کتیبه‌هایی با اسامی امامان شیعه و عبارات دعایی در تعدادی از خانه‌های این دوره نیز مشاهده می‌شود. این کتیبه‌ها علاوه بر آنکه در زیباسازی بنا نقش عمده‌ای داشته‌اند، نیازهای روانی و روحی صاحب خانواده را رفع می‌کردند. برخی از خانه‌ها، علاوه بر سردر، دارای فضای جلوخان با سقف کاربندی و با سکوه‌های سنگی در دو طرف بوده است. در سردر خانه‌های دوره پهلوی از تزیینات کاسته شده و بیشتر به نمای ساختمان توجه شده است. در این دوره معمار سعی کرده است انواع طرح‌های آجرکاری را به صورت ساده در نماها به کار گیرد؛ همچنین استفاده از پنجره‌های زیاد در نما، کاربرد ارسی را در این دوره از بین برده است. در فضاهای داخلی خانه‌ها غالب تزیینات به صورت آجرکاری، مقرنس‌کاری، ارسی، نقاشی دیواری و آئینه‌کاری و گچ‌بری بوده است. از آنجاکه خصوصی‌ترین فضای زندگی انسان خانه بوده، با مطالعه تزیینات به کاررفته در این بناها، می‌توان به تأثیرات فرهنگی و اجتماعی در تزیینات بناها پی برد. الگوهای فرهنگی، مانند به کارگیری

رتبه‌بندی اجتماعی صاحب‌خانه‌ها

مشخصه دوم خانه‌های بافت قدیمی شهر اردبیل، رتبه‌بندی اجتماعی صاحب‌خانه‌ها بوده که به دو صورت خانه‌های اعیانی و اشراف و طبقه متوسط و پایین‌تر جلوه‌گر شده است (صفری، ۱۳۷۱: ۲۴۸). تفکیک فضاها در خانه‌ها در مقیاس کلان به گونه‌ای است که خانه‌های اعیانی معمولاً دارای چند قسمت بیرونی و درونی و فضای خدماتی است (محمدحسینی و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۰). خانه‌های مردم عادی از لحاظ فرم و تزیینات با خانه‌های اعیانی تفاوت داشت. برای این طبقه، خانه‌های کوچک‌تری می‌ساختند و این خانه‌ها معمولاً عبارت بود از دو اتاق و یک بالاخانه و یک مطبخ (آرشیو میراث‌فرهنگی اردبیل، ۱۳۹۷). در مقیاس خرد خانه‌های طبقه متوسط و عادی، به صورت دیوارهای داخلی ساده و فاقد هرگونه تزئین بود؛ اما در خانه‌های اعیانی، تزییناتی مانند انواع گچ‌بری‌ها، مقرنس‌ها، نقاشی‌ها و کتیبه‌ها با اُرسی‌های بزرگ با شیشه‌های رنگی، عمدتاً در فضاهایی چون طنبی و تالار وجود داشت (محمدحسینی و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۱۰). خانه‌های صادقی، ابراهیمی و وکیل‌الرعایا از این نوع بناها بودند. در خانه‌های دوره پهلوی در الگوهای فرهنگی و اجتماعی تغییرات عمده‌ای به وجود آمد؛ تقلید از معماری غربی در مواردی چون حذف حیاط اندرونی و استفاده از پله‌های داخلی به صورت آشکار و بر روی محور میانی خانه قابل مشاهده است. در میان اسباب خانه‌های اعیان اردبیل نیز وسایلی مانند: صندلی‌های لهستانی و میزهای روسی، تخت‌خواب‌های فنری و غیره وجود داشت (همان: ۴۲).

نتیجه‌گیری

برآیند اصلی این پژوهش بررسی تزیینات وابسته به معماری در خانه‌های تاریخی برجای‌مانده در بافت تاریخی در شهر اردبیل بوده و به این منظور تلاش شد تا تزیینات خانه‌ها ابتدا دسته‌بندی شوند و بعد به توضیح آن‌ها پرداخته شود. آنچه طرح این مسئله را ضروری کرد، شناخت سنت و هویت به کاررفته در تزیینات معماری خانه‌های تاریخی در شهر اردبیل است و این در حالی است که در سال‌های اخیر تعدادی از این بناها تخریب و چهره تاریخی شهر مخدوش شده است. به همین دلیل در

- حمزه‌لو، منوچهر (۱۳۸۶). *تزیینات خانه بروجرودی‌های کاشان*. تهران: پازینه.

- خاکپور، مژگان؛ انصاری، مجتبی؛ شیخ مهدی، علی و طاووسی محمود (۱۳۹۴). «ویژگی‌های اجتماعی فرهنگی مسکن بومی». *مسکن و محیط روستا*، دوره ۳۴، شماره ۱۴۹، صص. ۳۰۱.

- رفیعی‌سرشکی، بیژن؛ ندا، رفیع زاده و علی محمد رنجبر کرمانی (۱۳۸۷)، *فرهنگ مهرازی (معماری) ایران*، تهران: مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.

- زهرشیدی، حسین (۱۳۶۸). *کاشی‌کاری ایران: گره معقلی*. جلد یکم، تهران: کیهان.

- ساریخانی، مجید (۱۳۸۱). «بررسی باستان‌شناسی آثار معماری دوره قاجار شهرستان ملایر (با هدف ارائه راهکارهایی برای توسعه توریسم فرهنگی)». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی.

- سازمان به‌سازی و نوسازی شهر اردبیل (۱۳۸۷). برنامه راهبردی: *حفظ و احیای بافت باارزش فرهنگی، تاریخی شهر اردبیل*.

- سلطان‌زاده، حسن (۱۳۷۲). *فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

_____ (۱۳۷۵). *پنجره‌های قدیمی ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

- سلیمی، اسماعیل؛ صلح‌جو، جمیله؛ کریمیان، حسن (۱۳۹۸). «مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی اواخر قاجار و پهلوی شهر مهاباد». *نگارینه هنر اسلامی*، دوره ۶، شماره ۱۸، صص. ۴۰۱۷.

- شیخی، علیرضا؛ عباسی شوکت‌آباد، امیرحسین (۱۴۰۰). «بررسی تزیینات آجرکاری در نمای بیرونی بناهای قاجار و پهلوی بیرجند». *نگارینه هنر اسلامی*، دوره ۸، شماره ۲۲، صص. ۱۰۸۹۴.

_____؛ نجاری، نیره (۱۳۹۶). «مطالعه تزیینات نما و سردر خانه‌های تاریخی دوران قاجار و پهلوی». *خراسان*، دوره ۸، شماره ۲۸، صص. ۲۰۱.

- صدیقیان، حسین؛ سبزی، موسی (۱۳۹۵). «تزیینات به‌کاررفته در بناهای مسکونی دوره قاجاریه خوانسار». *نگارینه هنر اسلامی*، ۸(۲۲)، ۱۰۸-۹۴.

نصب حلقه و کوبه و تمهیدات به‌کاررفته در قسمت‌های مختلف که امکان دید مستقیم ناظر به درون را محدود می‌کند، مانند به‌کارگیری بازشوها، به‌خوبی اصل محرمیت در خانه‌های سنتی شهر اردبیل را نشان داده است؛ همچنین رتبه‌بندی اجتماعی صاحب‌خانه‌ها در مقیاس خرد، با تزییناتی پرتکلف و یا ساده، نشان از جایگاه صاحب‌خانه در جامعه آن دوران است.

منابع

- *آرشیو اسناد میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان اردبیل*.

- بلالی اسکویی، آریتا؛ یونسی، میلاد؛ افشاریان، زهرا (۱۳۹۹). «واکاوی کمی و کیفی آرسی در خانه‌های قاجار اردبیل». *نگره*، دوره ۱۵، شماره ۵۴، صص. ۱۴۵۱۳۱.

- باغ‌شیخی، میلاد (۱۴۰۰). «مطالعه تزیینات نمای بیرونی بناهای قاجاری شهرستان کاشان». *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، دوره ۱۱، شماره ۳۰، صص. ۲۲۳-۲۴۷.

- پوپ، آرثر ایهام (۱۳۵۵). *مراحل برجسته در آرایش معماری امروز ایران*، دز: گلدک، جی. سیری در صنایع دستی ایران. ترجمه حمید عنایت. تهران: بانک ملی ایران.

- جعفری، بهرام؛ سلیمی، مهدی (۱۳۹۷). «سیری بر نمود هویتی و تاریخی معماری سنتی شهر اردبیل و نمونه گسست‌های هویتی در معماری معاصر آن». *معماری‌شناسی*، دوره ۱، شماره ۴، صص. ۶۴۵۶.

- حسینی‌نیا، سید مهدی (۱۳۹۶). *بررسی و مطالعه بافت تاریخی معماری اسلامی شهر اردبیل، رساله برای گرفتن درجه دکتری باستان‌شناسی*، دانشگاه محقق اردبیلی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

- حسینی‌نیا، سید مهدی؛ حاجی‌زاده باستانی، کریم؛ شهبازی شیران، حبیب؛ رضالو، رضا و شیدایی سولا، شاهرخ (۱۳۹۹). «گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی در بافت قدیم شهر اردبیل». *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، دوره ۱۰، شماره ۲۶، صص. ۲۱۴۱۸۹.

- حاتم، جمشید (۱۳۸۷)، «نگاهی به نقاشی قاجار». *نقشمایه*، دوره ۱، شماره ۲، صص ۳۶-۲۹.

- محمدی، رضا و رجبی، محمدعلی (۱۳۸۹)، «بررسی کتیبه‌های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تاکنون» نگره، دوره ۵، شماره ۱۵، صص. ۲۷-۱۹.

- منصوری، رضوانه و ثقفی اصل، آرش (۱۳۹۹). «شناسایی عوامل موثر در برنامه ریزی معماری مراکز فرهنگی بر اساس تقویت تعاملات اجتماعی شهروندان». *تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی*، سال ۲۰، شماره ۵۹، صص. ۲۸۹-۲۶۹.

- مکی‌نژاد، مهدی (۱۳۸۱). «نقش تزیین در معماری اسلامی بر کاشی ایران». *کتاب ماه هنر*، دوره ۱۹، شماره ۴۵، صص. ۷۱۶۷.

- مؤمنی، کورش؛ عطاریان، کورش؛ قدردان قراملکی، رضا (۱۳۹۴) «بررسی تزیینات خانه‌های قاجاری شهر قم (مطالعه موردی: خانه شاکری قم)». *نگارینه هنر اسلامی*، دوره ۲، شماره ۸ و ۷، صص. ۱۴۲۱۲۸.

- یوسفی تذکری، مسعود (۱۳۸۴). *بررسی الگوی مسکن در اردبیل (طرح پژوهشی)*. جلد ۱، اردبیل: دانشگاه محقق اردبیلی.

- Jorgensen, M. G. (1986). *Medieval Islamic Symbolism and the Paintings in the Cefalu Cathedral*, Leiden: E.J. Brill.

- Rapoport, A. (1977). *Human aspects of urban form: towards a man-environment approach to urbanform and design*, pergamon press, New York.

- Nematgorgani, O, (2022), "The History of Light in Architecture and Lighting in Islamic Art of Iran". *Art Culture*. 35, 316-323.

- Sultanzadeh, Hossein. (1996). *The Old Windows of Tehran*, Tehran: Cultural Studies.

- صفری، بابا (۱۳۷۱)، *اردبیل در گذرگاه تاریخ*. جلد یکم و سوم، چاپ دوم، اردبیل: دانشگاه آزاد اسلامی.

- علی‌آبادی، محمد؛ جمالیان، سمیه (۱۳۹۱). «بازشناختی الگوی آینه‌کاری در ابنیه قاجاری شیراز». نگره، دوره ۷، شماره ۲۳، صص. ۳۳۷۱.

- غفوریان، میترا؛ حصار، الهام؛ پیسخن، مینا (۱۳۹۵). *محرمت در معماری خانه‌های سنتی بوشهر*، قزوین: جهاد دانشگاهی

- قبادیان، وحید (۱۳۹۳). *ابنیه سنتی ایران*. چاپ ششم، تهران: دانشگاه تهران.

- کاظم‌پور، مهدی؛ صلاحی، مریم؛ یاری، زهرا (۱۴۰۰). «بررسی آرایه‌های تزئینی خانه‌های قاجاری شهر اردبیل (مطالعه موردی: خانه تاریخی حاج‌میرزا ابراهیم صادقی)». *هنرهای صناعی/اسلامی*، سال ۵، شماره ۲، صص. ۱۷۱.

- کیانمهر، قباد؛ تقوی‌نژاد، بهاره؛ میرصالحیان، صدیقه (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی تزیینات قواره‌بری در فرم خورشیدی درها (مطالعه موردی: درهای بناهای سلطنتی دوره قاجار تهران)». نگره، دوره ۱۰، شماره ۳۴، صص. ۱۰۲۸۴.

- کیانی، محمد (۱۳۷۶). *پایتخت‌ها در ایران*. تهران: سازمان میراث‌فرهنگی.

- کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۸). *تزیینات وابسته به معماری*. تهران: سازمان میراث‌فرهنگی.

- کیانی، مصطفی (۱۳۹۲). «جایگاه هنر آجرکاری تزیینی در معماری دوره پهلوی اول». *هنرهای زیبا*، دوره هجدهم، شماره ۱، صص. ۲۸۱۵.

- لطفی، زینب (۱۴۰۰). «بررسی هنر مقرنس‌کاری در آثار معماری ایران با تأکید بر دوره اسلامی». *فصلنامه مطالعات ایلام‌شناسی*، دوره ۷، شماره ۲۱، صص. ۱۹۲-۱۷۷.

- محمدحسینی، پریسا و همکاران (۱۳۹۸). «تحلیل نقش روش زندگی طبقات اجتماعی در الگوی مسکن (نمونه موردی: خانه‌های اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی در اردبیل)». *باغ نظر*، دوره ۱۶، شماره ۷۶، صص. ۴۴۳۱.

- مدهوشیان نژاد، محمد؛ عسکری الموتی، حجت اله (۱۳۹۵). «تمایزهای کیفی و کمی در سیر تحول ارسی‌های قاجاری تبریز». *نشریه هنرهای زیبا*، دوره ۲۱، شماره ۴، صص. ۸۴-۷۷.

Investigation and analysis of architecture-related decorations in the houses of Qajar and Pahlavi period in Ardabil city

Habib Shahbazi Shiran¹, Seyed Mehdi Hosseini Nia², Farzaneh Balideh³

1- Associate Professor, Department of Archeology, Faculty of literature and Human Scinces, University of Mohaghegh Ardabili, Ardebil, Iran. (Corresponding Author)

2- Postdoctoral Researcher, Department of Archeology, Faculty of social sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardebil, Iran.

3- M.A. in Archeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.

DOI: 10.22077/NIA.2024.6788.1791

Abstract

The old texture of Ardabil city is one of the most important things in the field of Islamic urban planning studies due to the presence of works in the field of Islamic architecture and urban planning. One of the main remaining elements of this context are valuable historical houses, some of which have been destroyed or changed in recent years during urban construction projects and lifestyle changes, etc.; Therefore, it is necessary to know these buildings, especially their decorations, so that more measures can be taken to protect and maintain these houses. In this regard; The main purpose of this research was to investigate and study the decorations related to architecture in the houses of the Qajar and Pahlavi periods in Ardabil and the factors affecting these decorations. The research method in this research is descriptive and analytical, and the method of collecting findings is a combination of field and library methods. This research seeks to answer the following questions: What is the most important feature of the facade and entrance decorations of the historical houses of Ardabil city? And what is the relationship between house decorations and cultural, religious and social components? The results of the research show that during the Qajar period, important spaces such as entrances, main facades, and the main hall (royal residence) were decorated, and there were various types of decorations including brickwork, plastering, moqrans work, inscriptions, mirrors. Work, wooden decorations, sashes, pottery, wall painting, etc., were used. The entrance of the houses of the Qajar period was in the form of an entrance with a medium to small scale, usually having a double-slatted door with two knockers. On top of it, a brick design is worked in the form of a decorative arch. Also, individual decorations such as brickwork designs in the shape of lotus flowers, installation of stone statues in the two entrance areas, placing rings and drums, can be seen in a number of houses of this period. In the front of the houses of the Pahlavi period, the decorations have been reduced and it has been focused more on the facade of the building. In this period, the architect tried to use various brickwork designs in a simple way in the fronts of the facades. Also, the status of social and cultural classes has been related to the decorations of the houses. Cultural patterns such as; The use and installation of domes and rings, the principle of visual permeability with the use of openings, as well as the principle of privacy in the traditional houses of Ardabil city, have been shown. But during the Pahlavi period, the houses were deprived of the principle of privacy. Also, the social and class ranking of the house owners shows their status with expensive or simple decorations.

Key words: Ardabil, historical houses, Qajar period, first Pahlavi period, house decorations.

1- Email: Habibshahbazi35@gmail.com

2- Email: mehdihosseyni5518@uma.ac.ir

3- Email: farzaneh.balideh@ut.ac.ir

(Date Received: 2023/10/01 - Date Accepted: 2024/06/01)